

УДК [94:316.3](477)"1930/1938"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.9>

Свинаренко Наталія Олександрівна,

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця*

orcid.org/0000-0002-8972-0025

Nataliia.Svynarenko@hneu.net

Добрунова Людмила Едуардівна,

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця*

orcid.org/0000-0002-1222-4082

Liudmila.Dobrunova@hneu.net

УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (30-Х РР. ХХ СТ.): ПРОВІДНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, КУЛЬТУРНІ, ОСВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Ця робота є спробою виявлення провідних суспільно-політичних, культурних та освітніх тенденцій в історії становлення українського суспільства 30-х рр. ХХ ст. Аналізуючи особливості деукраїнізації кінця 20-х рр. ХХ ст., варто відзначити, що велике значення мала політизація суспільного життя молодого покоління. Саме тоді канули в небуття національні українські традиції. Крім того, за концепцією радянського виховання родина не могла виховати повноцінну радянську людину, і виключно державні структури були відповідальні за «щасливе дитинство» тодішніх громадян. А пошуки ворогів народу у той час слід оцінювати як цілеспрямоване придушення представників національної інтелігенції в галузі культури, освіти та ін. Космічні масштаби цього страшного суспільного явища у межах Союзу були позбавлені конкретних географічних меж. Нові комуністичні свята, які проводилися для школярів, упевнено віддаляли маленьких українців від їхніх національних традицій. Відмова від релігії предків змусила багатьох селян суттєво переглянути свої життєві орієнтири та за можливості назавжди покинути рідні села. Свідки голодних смертей в українських селах 1932–1933 рр. не прагнули бути свідомими продовжувачами землеробських традицій своїх батьків, свідки репресій української національної інтелігенції та духовенства жили у страху і нести у суспільство українські національні цінності тепер бажаних практично не було. Активні прихильники сталінського тоталітарного режиму у 1938 р. видають постанову про обов'язкове вивчення російської мови, чим свідомо ставлять українську мову в програшне становище на десятки років.

Ключові слова: деукраїнізація, радянська система виховання, традиційні суспільні цінності, українська нація, інтелігенція, освітяни.

Svynarenko Nataliia,

Candidate of Historical Sciences,

*Assistant Professor at the Department of Ukrainian Studies
and Language Preparation of Foreign Citizens*

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

orcid.org/0000-0002-8972-0025

Nataliia.Svynarenko@hneu.net

Dobrunova Liudmila,
Candidate of Historical Sciences,
Assistant Professor of the Department of Ukrainian Studies
and Language Preparation of Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
orcid.org/0000-0002-1222-4082
Liudmila.Dobrunova@hneu.net

UKRAINIAN SOVIET SOCIETY (IN THE 1930S OF 20TH CENTURY): LEADING SOCIO-POLITICAL, CULTURAL, EDUCATIONAL TRENDS

This work is an attempt to identify the leading socio-political, cultural and educational trends in the history of the formation of Ukrainian society in the 1930s of the 20th century. Analyzing the features of de-Ukrainization at the end of the 20s of the 20th century, it is worth noting that the politicization of social life of the younger generation was of great importance. It was then that national Ukrainian traditions sank into oblivion. In addition, according to the concept of Soviet education, the family could not raise a full-fledged Soviet person, and only state structures were responsible for the “happy childhood” of the citizens of that time. And the search for enemies of the people at that time should be evaluated as a purposeful suppression of representatives of the national intelligentsia in the fields of culture, education, etc. The cosmic scale of this abnormal social phenomenon within the Union was devoid of specific geographical boundaries. The new communist holidays, which were held for schoolchildren, confidently distanced young Ukrainians from their national traditions. Abandoning the religion of their ancestors forced many villagers to significantly revise their life orientations and, if possible, to leave their native villages forever. The witnesses of starvation deaths in Ukrainian villages in 1932–1933 did not seek to be conscious successors of the agricultural traditions of their parents, the witnesses of the repressions of the Ukrainian national intelligentsia and clergy lived in fear, and now there were practically no people willing to carry Ukrainian national values into society. In 1938, active supporters of Stalin’s totalitarian regime issued a decree on the compulsory study of the Russian language, which deliberately put the Ukrainian language in a losing position for decades.

Key words: de-Ukrainization, Soviet education system, traditional social values, Ukrainian nation, intelligentsia, educators.

Як відомо, український народ має чимало трагічних сторінок у своїй історії. Найтрагічнішою з них є Голодомор 1932–1933 рр., морально-психологічні та духовні наслідки якого ми відчуваємо і досі. Гуманітарним складником цієї великої проблеми було припинення політики українізації, що супроводжувалася посиленням процесу зросійщення. Для тиску на Україну було вибрано інтелігенцію – мозок нації та селянство як соціальну базу українського націоналізму.

За період Радянської України зросійщення розвивалося досить потужно: цьому сприяли повна русифікація армії у всьому СРСР, тодішня освітня політика, особливості кадрової політики розподілу робочих місць молодим спеціалістам після закінчення середніх спеціальних та вищих навчальних закладів (Свинаренко, 2022, с. 197). А через десятки років ми маємо таку ситуацію: є досить значна кількість російськомовних українців, котрі вважають себе українцями і захищають її національні інтереси; а є такі російськомовні громадяни на

території сучасної України, котрі не мають чіткої національної самоідентифікації, і через мовне питання зокрема. Це прямі наслідки тих суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Радянській Україні у 30-х рр. ХХ ст. Метою цієї роботи є аналіз провідних суспільно-політичних, культурних та освітніх тенденцій в історії становлення українського суспільства 30-х рр. ХХ ст. У ході написання роботи застосовувалися найбільше хронологічний метод та описовий.

Історіографічний огляд. Ця тема знайшла своє гідне відображення у сучасній вітчизняній історіографії. Ще у 1993 р. вийшла друком книга Ю. Шаповала, написана з використанням архівних матеріалів, документів ДПУ–НКВС–МДБ, які в радянські часи були недоступні навіть для фахівців. Спираючись на згадані матеріали, Ю. Шаповал аналізує складний, а часом трагічний перебіг суспільно-політичних подій в Україні 20-х – початку 50-х рр., відтворює історію гучних політичних процесів (справа СБУ, справа УВО та ін.), маловідомих

сфабрикованих справ (Шаповал, 1993, с. 5). Ця праця складається з величезної кількості архівних матеріалів, ретельно опрацьованих автором. На подібних фактичних матеріалах написана і робота П. Бондарчука (2001). А у 2008 р. з'явилася стаття Я. Калакури, де проблема дослідження Голодомору 1932–1933 рр. вивчається у контексті питань українознавства (Калакура, 2008, с. 96). У статті Л. Слободян розкрито взаємозв'язок згорання політики українізації, яка згодом переросла у політику деукраїнізації, та втілення у життя штучно організованого голодомору 1932–1933 рр., висвітлено національну спрямованість голодомору у контексті інших репресивних заходів радянської влади, проаналізовано причини і наслідки репресивних дій радянської влади, спрямованих на знищення національно налаштованої інтелігенції та селянства як основи української нації (Слободян, 2013, с. 48).

Водночас висвітлення протестних настроїв з боку населення на регіональному рівні потребує додаткових зусиль з боку науковців через недостатню увагу до цієї проблеми станом на сьогодні.

1. Про особливості деукраїнізації кінця 20-х рр. ХХ ст. – початку 30-х рр. ХХ ст. З кінця 20-х рр. ХХ ст. почався процес деукраїнізації та синхронне знищення української нації: у містах продовжуються масові репресії над інтелігенцією, у селах – примусове розкуркулення і депортації кращих господарів-трударів, яких звали «куркулі». Варто згадати показовий судовий процес над сотнями чи навіть тисячами (на думку Р. Конквеста) представників «Спілки визволення України». Це робилося для того, щоб сформувані у суспільстві негативне ставлення до української інтелігенції – і силою страху та повної відсутності елементарних ознак демократії владі це вдалося практично здійснити (Стрижак, 2013, с. 51).

Попри поверхневі ознаки демократичності політики українізації, не варто забувати, що тоді все контролювалося. Панувала атмосфера страху, у якій не могли повноцінно працювати спеціалісти та навчатися діти і підлітки.

Характерною тенденцією того часу була політизація суспільного життя. Вона не оминула навіть дитячі організації – діяли осередки юних лєнінців. У рекомендаціях стосовно масових свят передбачалося пристосувати релігійні

свята до комуністичних. На зміну старим традиціям приходять нові. Так, «Вечірка зеленого листя» проводилася до свята Івана Купала, «День червоного яблука» – до Спасу, «Свято лампочки Ілліча» – у день Іллі-пророка, пояснюючи роль грому, блискавки, вказували на надвелике значення електрики у житті людей (Стрілець, 2002, с. 266). Популярними заходами були також День взяття Бастилії і т.ін. При цьому велике значення надавалося детальному поясненню вчителем (наставником) будови та функціонування рослин, свійської худоби, техніки та чіткому викладу того, як це виявляється у практичних навичках життя.

2. Про виявлення «класово-ворожих елементів» в українському середовищі інтелігенції. У страшні роки сталінських репресій місцеві партійні керманічі намагалися знайти ворогів народу і цим вислужитися перед керівними партійними органами. Звичайно, ці обвинувачення не витримували навіть поверхневої перевірки комісіями райкому партії. Місцеві ж партійні осередки, котрі за будь-яку ціну вишукували ворогів, ніколи до відповідальності не притягувалися. Натомість долі людські ламалися, а ніхто за це покарання не ніс, навіть якщо невинність людини не викликала сумнівів внаслідок діяльності спеціально призначених комісій. Конкретних прикладів подібної діяльності безліч. Зокрема, краєзнавець з Харківської області В. Стрілець на сторінках свого історико-краєзнавчого нариса повідомляє, що на засіданні первинної партійної організації школи № 15 м. Люботина 17–20 серпня 1938 р. із лав партії було виключено громадянина В.Д. Харитоненка, директора школи. Підставою для виключення було те, що директор приховав від партспілки інформацію (не написав донос) про свого батька-полтавчанина, котрий ненавмисне застрілив червоноармієць та про свого близького родича – тестя – колишнього петлюрівця, денікінця (Стрілець, 2002, с. 297). Як наслідок, людина втратила партійний статус та посаду. А якщо до цього додати, що ці події мали місце у невеликому містечку під Харковом, де всі люди знають одне одного, то можна тільки уявити розпач та моральний стан практично ні в чому не винуваної людини.

Цілеспрямоване придушення національної інтелігенції тоді у республіці набуло величезних розмірів. Не було жодної галузі наукової,

культурної чи культурно-освітньої діяльності без виявлених і викритих там «ворогів». Навіть побіжний погляд на загальну панораму розгрому у 30-х рр. вражає уяву божевільям, дикунськими методами і масштабами розправи як фізичної, так і духовної. Втрати українських культурно-творчих кадрів тоді досягли близько 80% (Калакура, 2008, с. 96).

Тоді керівництво НКО УСРР помилково вважало, що родина виключно негативно впливає на виховання дитини нового радянського суспільства, і тому дітей має вчити і виховувати спочатку дитсадок, далі – школа та позашкільні заклади, котрі мали злитися у «єдиний соціальний організм» з розробленою системою виховання (Головка, 2018, с. 141).

У глобальному масштабі за роки копіткої роботи це призвело до узагальнення культурної спадщини українського народу, таких прогалин, які до сьогодні нам несуть невирішені проблеми розвитку української нації. А до непростой суспільної ситуації, орієнтовно у середині 30-х рр. ХХ ст., додалася відкрита боротьба радянської влади на ідеологічному фронті з віруючими, а атеїзм став пануючою релігією радянської влади. Більш тямущі люди, звичайно ж, розуміли, що сенс у подібній боротьбі полягав у безкоштовному вилученні у церквах та монастирях золотих, позолочених, срібних виробів, дорогоцінних ікон, котрі застосовувалися у релігійних ритуалах... А для людей у провінції побачені ікони, яким завзяті активісти виколювали очі, вносили смуту та довго тримали у шоковому стані. Активісти ж бачили у релігійних атрибутах тільки кошти для сталінської індустріалізації та перспективи свого кар'єрного зростання. Представники духовенства зазнали репресій і відкрито оголошувалися ворогами народу, визнавалися винними у всіх людських бідах та проблемах. Замість Бога та православних традицій з високих трибун стали возвеличувати партію Леніна та більшовицьку верхівку.

3. Про зміни в освіті та культурі та відповідні суспільні тенденції в завершальний період українізації. Розгром національної інтелігенції, наукових та культурних закладів, що спрямували свою діяльність на творення національно-культурних цінностей, призвів до значного пониження рівня української культури у 30-х рр. ХХ ст., фактичного її придушення

і обмеження. Це була своєрідна реакція в духовному житті українського народу, коли здійснювався жорсткий наступ на нього.

На території радянської України політика українізації сприймалася переважною більшістю населення дуже позитивно. Але є факти, котрі свідчать, що ставлення інтелігенції національних меншин Одеси до українізації було неоднозначне. Наприклад, російська інтелігенція загалом негативно сприйняла українізацію, особливо це стосувалося тих, хто здобув освіту в царській Росії – професорів та службовців від освіти. Серед причин несприйняття українізаційних процесів виділимо такі: шовіністичні настрої, притаманні більшості міського населення; ідеї пролетарського інтернаціоналізму; побоювання втратити роботу в Україні; небажання росіян поступитися статусом державницької нації, адже навіть в умовах українізації російська мова зберігала своє вживання, за російською мовою було закріплено особливий статус – мови міжнародного спілкування у зв'язку з її поширеністю на теренах Союзу (Мануїлова, 2010, с. 26).

У часи голодомору виникає так звана подвійна мораль, або система подвійних стандартів: коли одна й та ж людина цілком свідомо вдома висловлює одну думку, а у громадських місцях – геть інше; глибинними причинами цієї подвійної моралі були страх за своє життя і своєї родини, маленькі ж діти це підсвідомо помічали, і діяли так само, як і дорослі. Так несвідомо формувався досвід поколінь, з плином часу українці зросійшуються, ставляться до російськомовних дуже лояльно – в Україні з'являються абсолютно російськомовні українці, до того ж на це загрозливе явище увагу мало хто звертав (Свинаренко, 2022, с. 149).

Від 20.04.1938 р. з'являється Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови у неросійських школах». У ній йшлося про те, що «...необхідність вивчення російської мови в школах України зумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх подальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти подальшому вдосконаленню українських кадрів у галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного

несення всіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення: збірник документів і матеріалів, с. 726–727). У цьому документі також зазначається, що від 01.09.1938 р. російська мова стає обов'язковим предметом вивчення в усіх неросійських школах, а її навчальне навантаження на тиждень становить від 4 до 5 годин; відповідно, від 1938 р. суттєво, порівняно з попередніми роками, збільшився прийом слухачів на курси підготовки вчителів російської мови з метою забезпечення необхідної кількості фахівців для потреб СРСР.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. у тодішньому молодіжному середовищі набирає оберти комсомольський рух. Зокрема, у Люботині станом на 1936 р. почала свою роботу територіальна комсомольська організація, де було лише кілька десятків осіб, і за перший рік роботи членські внески сплачувалися нерегулярно, збори відбувалися тільки двічі на рік; на зразок компартії у ньому діяли гуртки політосвіти, вивчення історії комсомолу і партії, вчили «Короткий курс історії ВКП(б)» Й. Сталіна (Стрілець, 2002, с. 299). З позитивного – комсомольські мобілізації у 20-х рр. ХХ ст. досить помітно допомогли подолати кадрові прогалини у тодішній системі народної освіти, завдяки чому десятки осіб у селах отримали ази грамотності, а дехто з часом навіть продовжив навчання та отримав спеціальність. Комсомольці мусили бути гарним моральним прикладом для оточуючих людей – бажано передовики праці, без шкідливих звичок, вірили у торжество комуністичної ідеї. Тому у комсомольці брали не кожного, хто туди прагнув потрапити. Нові часи привели

у тодішній соціум нові свята і традиції. З другої половини 30-х рр. у день смерті Леніна абсолютно в усіх організаціях Радянської України проходили урочисто-траурні збори, де звучали доповіді «17 (число змінювалося) років без Леніна, по ленінському шляху під керівництвом товариша Сталіна» (Стрілець, 2002, с. 302).

Висновки. Відбувалося тотальне знищення традиційних устоїв українського суспільства як у селах, так і у містах. Робилося це через закриття церков і відкриті репресії духівників та національної інтелігенції. Канули в небуття класичні традиції українського суспільства землеробів, які утверджувалися століттями. А вишукування ворогів народу у робочих колективах тогочасного суспільства має бути темою окремого наукового дослідження. Релігійні традиції українського суспільства радянська влада оголосила ворожими. Так, замість ікон у будівлях органів влади з'явилися портрети Леніна та інших представників партійної верхівки. Важливим інструментом цього були людський страх та осуд – бути (навіть тимчасово) відстороненим від роботи, втратити робоче місце, свободу (і родину по суті теж). У тогочасному суспільстві гнітюча атмосфера взаємної підозри, подвійної моралі жодним чином не сприяла консолідації українського суспільства. Російська мова від 1938 р. на довгі роки витіснила українську мову з високих трибун, навчальних закладів, юні вихідці з українських сіл у своїй більшості за короткий час проживання у містах ставали російськомовними або абсолютно толерантними до російськомовних. Так, на законодавчому рівні відбулося витіснення української мови з усіх сфер життя. Цим кроком радянська влада продовжила традиції російської імперії у зросійщенні українського народу.

Список використаних джерел:

1. Бондарчук П.М. (2001). Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.). Київ : Інститут історії України НАН України. 352 с.
2. Головка О.В. (2018). Формування тоталітарного світогляду у дошкільних закладах УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави* : Всеукраїнська науково-практична конференція, 18 жовтня 2018 р. Харків : ХДУХТ. С. 75–79.
3. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів та матеріалів (2008) / за ред. А. Коцура, Н. Терес. Київ : Книги ХХІ, 1100 с.
4. Калакура Я. (2008). Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу. *Українознавство*. № 1. С. 96–103.

5. Мануїлова К.В. (2010). Рефлексії одеських освітян євреїв, росіян та українців на політику українізації у 1920-х–1930-х рр. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 5. С. 23–27.
6. Свинаренко Н. (2022). Згубний вплив політики русифікації та її наслідки для українського народу. *Pomiedzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. No. 4 (7). Pp. 197–204. DOI: 10.15804/PPUSN.2022.04.18.
7. Свинаренко Н. (2022). Про психологічні наслідки голоду 1932–1933 рр. та менталітет українців. *Studia Orientalne*. R. 11, No. 4 (24). P. 149–160. ISSN 2299-1999. URL: <https://doi.org/10.15804/so2022406>.
8. Слободян Л. (2013). Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 74. С. 48–51.
9. Стрілець В.В. (2002). Люботин: історико-краєзнавчий нарис. Харків : Торсинг. 532 с.
10. Стрижак Є. (2013). Педагогічна інтелігенція у вирі репресій початку 30-х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 74. С. 51–54.
11. Шаповал Ю.І. (1993). Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка. 349 с.

References:

1. Bondarchuk, P.M. (2001). *Politika ukrainisazii i profspilki USRR (1920-ti rr.)*. [Policy of Ukrainization and trade unions of the USSR (1920s)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NA of Sciences of Ukraine. 352 s. [in Ukrainian].
2. Golovko, O.W. (2018). Formuvannya totalitarnogo svitoglyadu u doshkilnsh zakladah USRR u 20–30-ti rr. XX st. [The formation of a totalitarian worldview in preschool institutions of the USSR in the 1920s and 1930s. XX c.]. *Totalitarian society as a threat to the development of a democratic state: All-Ukrainian scientific and practical conference*, October 18, 2018. Kharkiv: HDUHT. S. 75–79 [in Ukrainian].
3. *Istoriya Ukraini vid naydavnishih chasiv do syogodennya. Sbirnik dokumentiv ta materialiv (2008)* [History of Ukraine from ancient times to the present. Collection of documents and materials] /sa red. A. Kozura, N. Teres. Kyiv: Knigi XXI. 1100 s. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Y. (2008). Ukrainiznavchiy poglyad na Golodomor 1932–1933 rr. yak genozid ukrainskogo narodu [Ukrainian studies view the Holodomor of 1932–1933 as a genocide of the Ukrainian people]. *Ukrainian studies*. № 1. S. 96–103 [in Ukrainian].
5. Manuilova, K.W. (2010). Refleksii odeskih osvityan, yevreyiv, rosiyan ta ukrainziv na politiku ukrainisazii u 1920-h–1930-h rr. [Reflections of Odesa Jewish, Russian, and Ukrainian educators on the policy of Ukrainization in the 1920s and 1930s]. *Historical archive. Scientific studies: Coll. of science works*. Mykolaiv: CHSU named after Petro Mohyla, Vol. 5. S. 23–27 [in Ukrainian].
6. Svynarenko, N.O. (2022). Sgubniy vpliv politiki rusifikazii ta yiyi naslidki dlya ukrainskogo narodu [The pernicious influence of the policy of Russification and its consequences for the Ukrainian people]. *Between. Polish and Ukrainian Studie*. No. 4(7). S. 197–204 [in Ukrainian].
7. Svynarenko, N.O. (2022). Pro psihologischni naslidki golodu 1932–1933 rr. ta mentalitet ukrainziv [On the psychological consequences of the famine of 1932–1933 and the mentality of Ukrainians]. *Oriental Studies*. R. 11, No. 4 (24). S. 149–160 [in Ukrainian].
8. Slobodyan, L. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv yak instrument polityky deukrayinizatsiyi [The Holodomor of 1932–1933 as an instrument of politics of de-Ukrainization]. *Gileya: Scientific Bulletin*. No. 74. S. 48–51 [in Ukrainian].
9. Strilez, W.W. (2002). Liubotin: istoriko-kraiesnavthiy naris [Lyubotin: Historical and local essay]. Kyiv: Torsing 266 s.
10. Strishak, Y.(2013). Pedagogichna inteligenziya u viri reprintsy pochatku 30-h rr. XX st. [Pedagogical intelligentsia in the maelstrom of repressions of the early 1930s of the 20th c.]. *Gileya: Scientific Bulletin*. No. 74. S. 51–54 [in Ukrainian].
11. Shapoval, Y.I. (1993). Ukraina 20–50-h r.: storinki nenapisanoyi istoriyi [Ukraine 20–50s: pages of unwritten history]. Kyiv: Naukova dumka. 349 s. [in Ukrainian].